

Från fånge till intagen

Kriminalpolitiken har gått igenom många faser under 1900-talet. Ensamstraff i cell ersattes av frihetsreformer – som följdes av säkerhetstänkande och skärpta straff.

Text: Roddy Nilsson | Bild: Östersunds-Postens arkiv | [Prenumerera](#) | Artikel i SocialPolitik nr 4 2016

Den moderna kriminalvården började utvecklas som en följd av den starka kritik som under 1930-talet riktades mot den tidens slutna fängelsesystem.

Efter det socialdemokratiska maktövertagandet 1932 iscensattes en omfattande reformpolitik ledd av den nye justitieministern Karl Schlyter som i ett berömt tal 1934 talade om att "avfolka fängelserna".

Under den följande tioårsperioden producerades en strid ström av utkast inom departement och i statliga utredningar, med förslag till förändringar av fängelser, fångvården och kriminalpolitiken.

Ett resultat av utredandet blev införandet av ungdomsfängelse 1938. Den viktigaste reformen inom fångvården var dock en ny verkställighetslag 1945 där den stora förändringen var avskaffandet av ensamstraffet i cell.

Reformen ingick som en del i målsättningen att minska slutenheten inom fängelsesystemet. Inrättande av öppna anstalter, utvidgade möjligheter till permission, besök av anhöriga och till frigång var andra inslag som syftade till att göra fångvården mer behandlingsinriktad.

En strävan var att begränsa lidandet i fängelsestraffet och så långt som möjligt motverka de skadliga verkningarna.

I lagens portalparagraf fastslogs att den intagne skulle behandlas med aktning för hans människovärde, en skrivning som hade ett direkt samband med vad som hänt under andra världskriget. Också terminologin förändrades. Fängelse blev "fångvårdsanstalt", cell blev "bostadscell" eller

"bostadsrum", fånge blev "intagen".

Samtidigt byggdes också en skyddskonsulentorganisation upp. Bland uppgifterna ingick att utföra personundersökningar och att övervaka villkorligt frigivna. Lagar om villkorlig frigivning och om villkorlig dom hade tillkommit redan 1906. Medan den sistnämnda lagen snabbt fått stor betydelse tillämpades den villkorliga frigivningen ytterst försiktigt. Först 1946 trädde den första lagen om obligatorisk villkorlig frigivning i kraft, som en del i behandlingen.

Avståndet mellan ideal och verklighet visade sig vara stort när det gällde att omsätta den nya verkställighetslagens vackra deklamationer till praktisk fångvård. Lagstiftningsarbetet hade genomförts i snabb takt och utan att några nämnvärda ekonomiska resurser garanterats.

Resultatet blev att fångvården under de följande åren hamnade i en mycket svår situation. Antalet fångar ökade kraftigt och i kampen om ekonomiska resurser hade fångvården svårt att få gehör gentemot en rad andra starka intressen när välfärdssamhället skulle byggas upp efter andra världskriget. Fångvården kom också i skottgluggen genom spektakulära rymningar och anklagelser om ineffektivitet.

Under perioden mellan första världskriget och fram till omkring 1960 hade endast en handfull nya fängelser byggts. Många av 1800-talets fängelser var nu slitna och otidsenliga. I slutet av 1950-talet sattes därför ett ambitiöst byggnadsprogram igång och under det följande decenniet togs flera nya "storfängelser" eller "industriefängelser" i bruk, bland annat Kumla.

Byggandet av en ny generation fängelser hade mycket att göra med att arbetet nu framstod som det främsta medlet för fångarnas återanpassning. Decennierna efter att andra världskriget var under välfärdsstatens höjdpunkt och Sveriges tillväxt stod på topp. Alla tillgängliga – även fångarna – behövdes i produktionen.

Välkänt är uttalandet av fångvårdens generaldirektör Torsten

Eriksson i början av 1960-talet om att "först bygger vi en fabrik, sedan lägger vi fängelset intill fabriken".

Efter närmare tre decenniers utredande trädde 1965 en ny brottsbalk i kraft. Den innebar bland annat att individualpreventiva tankegångar kom att styra straffutmätningen. Den gamla beteckningen straffarbete försvann och fängelse stod ensamt kvar som beteckning för frihetsstraff.

Nu tillkom också vård utanför anstalten som en självständig påföljd under beteckningen skyddstillsyn. Samtidigt bytte fångvården officiellt namn till kriminalvården.

Vid mitten av 1960-talet förändrades det ideologiska klimatet i samhället och vänstervågen drog in över vårt land. FNL-rörelsen, studentuppror och allt radikalare demokratiseringskrav var några av ingredienserna. Kritiken mot samhället och dess etablerade strukturer drabbade också fångvården.

Den så kallade tjuvriksdagen och bildandet av KRUM, Riksförbundet för kriminalvårdens humanisering, 1966 var inledningen till en mycket turbulent tid för den svenska kriminalvården. Författare, journalister, artister, läkare, socialarbetare, radikala politiker med flera engagerade sig starkt för att förbättra de intagnas villkor.

En cell i Östersunds gamla fängelse. Det revs 1970 för att ge plats åt sjukhuset.

KRUM kom under det följande decenniet att spela en viktig opinionsbildande roll i kriminalvårdsfrågor och organiserade också praktiskt stödarbete till hjälp för intagna och frigivna.

Oron inom kriminalvården nådde en höjdpunkt åren kring 1970. Då skedde en rad uppmärksammade strejker och även överläggningar mellan intagna å ena sidan och politiker, kriminalvårdstjänstemän och fackföreningar å den andra.

Delvis som ett resultat av kritiken under dessa år tillkom 1974 en ny lag om kriminalvård i anstalt. Lagen medförde – även om de mest radikala förslagen inte kom med – en kraftig liberalisering och betoning på behandlingsidéer. Anstalts- och frivårdspersonalens arbete skulle integreras, frigång och permissionerna utökas och möjligheterna till besök av anhöriga förbättras.

Kriminalvård i frihet – frivård – skulle i framtiden bli den "normala" formen av kriminalvård. Vikten av kontakter mellan intagna å ena sidan och enskilda och föreningar ute i samhället å den andra underströks.

Reformpolitiken personifierades inte minst av den radikale och delvis omstridde justitieministern Lennart Geijer. Sammantaget pekade den nya lagen framåt mot en fortsatt utbyggnad av en human kriminalvård. Optimismen var stor och på många håll sågs framtiden an med tillförsikt.

Reformarbetet fortsatte – i varje fall till det yttre – ännu ett antal år bland annat genom att internering och ungdomsfängelse avskaffades 1979–80 och att obligatorisk halvtidsfrigivning infördes 1983.

Under 1980-talet gjorde sig dock andra strömningar allt mer gällande. Behandlingsoptimismen minskade betänkligt samtidigt som straffen skärptes för vissa brott. Kriminalpolitiken blev mer partipolitiserad och var till exempel ett centralt inslag

i moderaternas vinnande valkampanj 1991 där appellen "Brottslingar ska sitta inne – du ska våga vara ute" fick stöd långt utanför de egna väljarnas led.

I klarspråk talades det nu om att rättssystemets och kriminalvårdens sätt att fungera lett till för mycket "daltande" med brottslingarna medan "vanliga" laglydiga medborgare allt mer lämnades utan stöd och hjälp av samhället.

Omorienteringen, som fortsatt sedan dess, kan inte förklaras av en ökad brottslighet. Däremot har det dels skett ett antal grova och spektakulära våldsbrott under de senaste åren och dels uppstått stor publicitet kring olika former av organiserad brottslighet och gängkriminalitet med etniska förtecken.

Allmänt sett kan sägas att det bland många grupper i samhället idag finns en känsla av osäkerhet och otrygghet vilket också bildat grogrund för en kriminalpolitik delvis kännetecknad av en utveckling i riktning mot "hårdare tag". Det har lett till ökat betoning på säkerhet med bland annat inrättande av särskilda säkerhetsavdelningar.

För kriminalpolitiken har det inneburit ett ökat fokus på lagstiftningsfrågor och mot att polisen tilldelats en allt mer central roll. Debatten kring kriminalvård och kriminalpolitiken från 1990-talet och framåt har utmärkts av en ökad betoning på straff och kontroll, och de politiska partierna ståndpunkter har närmat sig varandra.

Samtidigt som denna förskjutning skett i den offentliga debatten har betoningen på vård och behandling blivit allt viktigare inom kriminalvården. Behandlingsplaner och kontaktmannaskap är sedan länge en etablerad ordning. Frivårdens roll är central och användandet av icke-frihetsberövande straff och påföljder som samhällstjänst och intensivövervakning (elektronisk fotboja) har ökat.

Nya och utvecklade behandlingsprogram och projekt, förändrade personalroller och bättre verksamhetsplanering betonas. Det produktiva arbetet spelar dock alltjämt en viktig roll i

behandlingen.

En annan tendens är ett "vetenskapliggörande" av verksamheten med ökad betoning på utvärderingar och forskning, och med evidensbaserade behandlingsmetoder och program som följd.

Under de senaste decennierna har antalet intagna i fängelserna skiftat mycket. Efter en nedgång under 1990-talet ökade antalet i början av 2000-talet för att under de allra senaste åren åter sjunka betydligt. Orsakerna till dessa upp- och nedgångar är flera och omdiskuterade men klart är att sambandet med förändringar i brottsnivån är begränsat. Vilken utformning kan då kriminalvården förväntas få i den närmaste framtiden? Samtidigt som antalet intagna har minskat har nya problem växt fram, med många långtidsdömda, gängbildningar och våld och hot inom anstalterna.

Men för majoriteten av de intagna är det missbruk, psykiska problem och social marginalisering som dominerar bilden.

En stor andel av de intagna är utländska medborgare eller har annat modersmål än svenska vilket ställer specifika krav på verksamheten. Det är också tydligt att framtidens kriminalvård går mot större differentiering, både vad gäller behandling och säkerhet.

Båda dessa punkter innehåller problematiska sidor. Vård och behandling kräver nästan alltid stora resurser och dessutom samarbete mellan en rad olika aktörer inom och utom kriminalvården, något som inte alltid lätt att uppbåda. Resultaten är också ofta osäkra eller obekräftade vilket ger kriminalpolitiken legitimitetsproblem.

Beträffande säkerheten kommer den alltid att befinna sig i konflikt med kriminalvårdens ambitioner att skapa en så dräglig social miljö för intagna och personal som möjligt. Var dessa avvägningar kommer att dras i framtiden är omöjligt att säga.

Roddy Nilsson

Roddy Nilsson är professor i historia vid Göteborgs universitet. Han forskar främst om brottslighet, straff och

sociala problem.